

Прихід похідної групи ОУН під проводом Андрія Мельника «Північ» до Житомира у липні 1941 р.

Дослідження регіонального аспекту історії українського національного руху, зокрема ОУН під проводом А. Мельника, має значну актуальність. Адже, незважаючи на значну кількість публікацій з даної тематики, які видаються останнім часом, залишається ще багато питань, висвітлених недостатнім чином на краєзнавчому рівні. Особливо малодослідженою до цього часу є історія ОУН під проводом С. Бандери, ОУН під проводом А. Мельника та інших формацій самостійницького руху у роки Другої світової війни на території Житомирської області. А недостатня вивченість будь-якого питання, як правило, завжди породжує різного роду неточності або й прямі фальсифікації.

Коли 22 червня 1941 р. розпочалися військові дії, українські націоналістичні сили приступили до реалізації своїх програмних положень. Проте для того, щоб відновити в нових умовах Українську державу, спочатку потрібно було проникнути на землі Наддніпрянщини та ідеологічно й практично їх опанувати. Одним із перших теренів СУЗ, які взялися освоювати похідні групи обох ОУН була Житомирська область.

Ще напередодні 22 червня 1941 р. обидві фракції ОУН – мельниківці та бандерівці – розробляли тактику проникнення на землі Наддніпрянської України. Основою цієї тактики було формування похідних груп, підготовчий штаб яких зосереджувався у Кракові. Початком же створення самих груп більшість дослідників вважає середину травня 1941 р.

ⁱ Загалом було створено 6 похідних груп (по 3 від кожної ОУН), які розподілялися на 3 великі напрямки: «Північ», «Центр», «Південь». Вони, у свою чергу, складалися з малих операційних груп у складі 7-12 осіб, які, зазвичай, виконуючи функції перекладачів та водіїв при німецькому війську, повинні були проникати на окуповану територію і створювати там осередки

влади (місцеве самоврядування, міліцію), випередивши у цій справі нацистівⁱⁱ. Стратегічну мету похідних груп ОУН лаконічно сформулював їх учасник з мельниківської сторони Олег Штуль («О. Жданович», «О. Шуляк»): «Було ясно, що вибух німецько-советської війни вимагатиме від нас швидкої і рішучої дії, щоб в момент замішання, в момент, коли новий наїзник ще не буде закріплений, зайняти й розбудувати позиції для дальшої боротьби»ⁱⁱⁱ.

Похідні групи мельниківців, відповідно до напрямків, очолювали Ігор Шубський, Михайло Сампора і Богдан Сірецький. Їх рух у Наддніпрянщину, згідно із рішенням ПУНу, організовував та координував О. Ольжич^{iv}.

Під час проникнення похідних груп обох ОУН у Наддніпрянщину між ними розгорнулася конкурентна боротьба. Ця обставина не найкращим чином характеризує тодішніх діячів націоналістичного руху, які, часто не зупинялися навіть перед фізичним усуненням своїх опонентів. Прикладом цього український дослідник А. Кентій наводить свідчення (на нашу думку, його значення більш ідеологічне, ніж інформативне. – Авт.) Степана Касіяна («Карпа») – одного з мельниківських функціонерів: «Накази бандерівці залишили дуже строгі – спиняти в разі потреби силою, не вагатися і стріляти, бо „мельниківці” це зрадники ОУН». Далі ж А. Кентій робить уже свій висновок: «І треба сказати, що перевага виявилася на боці прихильників С. Бандери»^v. Але щодо території Житомирської і 6-7 західних районів Київської області (окуповані до вересня 1941 р. – Авт.), то це твердження видається доволі дискусійним.

На Житомирщину першими прибули очільники бандерівської похідної групи «Північ»: Микола Климишин, Василь Кук, Уляна Самчук, Ярослав Старух та інші, які просувалися із Рівного у напрямку Києва й потрапили до Житомира 10 липня 1941 р. У місті вони перебували до опівдня 11 липня. За цей короткий період бандерівці розпочали укомплектування української міліції та організували обласне управління, першим головою

якого став Іван Луцюк, вчитель за фахом^{vi}. Функціонування управління уже в цей час засвідчує видане ним розпорядження «Про комендантську годину, відновлення роботи підприємств, реєстрацію євреїв» від 11 липня 1941 р.^{vii} Значну активність емісарів похідних груп і місцевих жителів, які вступили до ОУН, відзначають також радянські підпільно-партизанські документи: «українсько-німецькі націоналісти зайняли всі керівні адміністративні й господарські посади... вони випустили багато агітаційної націоналістичної літератури»^{viii}. Що ж до закінчення укомплектування української допоміжної поліції, то воно датоване постановою Житомирського обласного управління від 30 липня 1941 р. «Про створення поліції на терені Житомирської області»^{ix}.

Відзначимо, що одночасне вживання різних за змістом термінів «українська міліція» і «українська допоміжна поліція» не є авторським недоопрацюванням. Похідні групи ОУН із відома комендатур німецької армії спочатку організовували українську міліцію. Згідно з наказом райхсфюрера СС Г. Гімmlера від 27 липня 1941 р. та після запровадження німецького цивільного управління у райхскомісаріаті «Україна» українську міліцію було перейменовано в українську допоміжну поліцію або реорганізовано в охоронні загони шуцманшафту (Schutzmannschaften)^x.

Із самого початку роботи органів української місцевої адміністрації націоналісти значну увагу приділяли тому, щоб забарвити її національною символікою. У другій половині 1941 р. вони домоглися права вивішувати на приміщеннях обласного, районних і сільських управлінь українські прапори^{xi}. Декілька українських прапорів для Житомирського обласного управління за завданням Уляни Самчук у себе вдома пошила місцева мешканка, яка згодом долучилася до ОУН, Юлія Мережинська^{xii}. Проте в умовах німецької окупації це було затьмарено наявністю на офіційних установах прапору та гербу III райху. Українську національну символіку, згідно з даними радянських розвідувальних органів, за наказом нацистської окупаційної влади по всій Україні буде знято у серпні 1942 р.^{xiii}

Відразу після приходу похідних груп ОУН до Житомира місто стало центром українських націоналістів на території Наддніпрянщини. Такий статус воно зберігало до захоплення німецькими військами Києва. Тому знайий американський дослідник Джон Армстронг у своїй монографії «Ukrainian Nationalism» відводить ситуації у Житомирі протягом перших місяців окупації виняткове значення. На думку вченого, ця обставина допомагає зрозуміти роль усього націоналістичного руху на сході України під час початкового етапу його діяльності^{xiv}. У спогадах діячів націоналістичного руху Житомир визначається головним центром, штаб-квартирою, основною базою на шляху до Києва^{xv}.

У двадцятих числах липня 1941 р. до обласного центру прибули члени похідної групи «Північ»: уродженці Житомира О. Ольжич та Микола Сціборський («Органський», «Житомирський»); Омелян Сенік («Грибівський», «Канцлер»), Богдан Коник, Іван Рогач, Володимир Яхно та інші. О. Ольжич тимчасово, з кінця липня до середини вересня 1941 р., оселився на вулиці Лермонтовській^{xvi}, відповідно до сучасної нумерації у будинку під номером 13. Окрім місця проживання О. Ольжича, будинок був житомирським осередком мельниківської похідної групи та редакцією «Українського Слова»^{xvii}. У 1941 р. будинок розміщувався під номером 15^{xviii}.

До роботи ОУН полковника А. Мельника з освоєння терену й формування української адміністрації активно долучились місцеві українці^{xix}.

Мельниківці спрямували діяльність на організацію й розбудову міських адміністративних та соціально-економічних структур, мережі культурно-освітніх закладів. Один із очевидців подій згодом так передав свої враження від побаченого того часу в Житомирі: «У місті на кожному кроці відчувається новий, свіжий подих українського життя, яке, недивлячись на воєнні обставини, швидко відроджується і знаходить для себе нові творчі форми»^{xx}. Враховуючи такі обставини, думка П.-Р. Магочія про те, що центром мельниківської активності влітку 1941 р. був Житомир^{xxi} нам видається більш достовірнішою від наведеного вище висновку А. Кентія.

Окрім того, на Житомирщину, як головний терен діяльності похідної групи ОУН під проводом А. Мельника, де вона збільшилася чисельно майже вдвічі, – до 200 чоловік^{xxii}, вказують й інші дослідники. А щодо твердження, що «бандерівці до вересня 1941 р. почували себе у місті як справжні господарі»^{xxiii}, то слушним його поясненням буде, власне, більша публічна активність представників ОУН(Б) у громадському й політичному житті краю на самому початку нацистської окупації.

Прибувши до Житомира, члени похідної групи ОУН А. Мельника «Північ» створили свій міський осередок. Він розташовувався, як уже відзначалося, у тому ж будинку, де з кінця липня 1941 р. мешкав О. Ольжич. Згодом на території Житомирської області постав і обласний провід ПУНу. Проте на сьогодні побудова міського та обласного проводів залишається мало виокремленою. Доводиться констатувати, що визначити їх структуру лише за документами ОУН під проводом А. Мельника доволі складно. Однак відомо, що структури мельниківського й бандерівського проводів у 1941 р. практично нічим не відрізнялися. Отже, на основі інформації, яку подали керівники бандерівського проводу^{xxiv}, у тому числі й ті, що діяли на території Житомирської області, маємо уяву і про мельниківську мережу.

Очевидно, найнижчою організаційною одиницею проводу ОУН А. Мельника була ланка (нараховувала 3 особи), після неї розташовувалася низова сільська округа, або станиця (у складі 2-3-х ланок), що очолювалася станичником. Вона мала суспільний, військовий і зв'язковий відділи, або гуртки. Третій елемент структури – куш (включав 3-4 станиці), наступний – підрайон (об'єднував 2-3 кущі чи 5-6 станиць). До його складу входили провідник у військових справах, зв'язку, молоді та пропаганди^{xxv}. Район охоплював від 2 до 5 підрайонів і включав відділи у справах молоді, жіноцтва, старшого покоління, військовий, пропаганди, суспільної опіки, безпеки^{xxvi}. Як правило, 3-4 райони утворювали надрайон (у документах, механічно перекладених із німецької мови, іноді фігурує термін «обер-район». – Авт.). Протягом 1941–1942 рр. декілька надрайонів утворювали

цивільні оунівські округи, що мали такі ж відділи, як і в районах. Найбільшою організаційною одиницею структури ОУН на Наддніпрянщині вважався обласний провід,^{xxvii} до складу якого входило до п'яти округів. Він мав велику кількість відділів й провідників: військовий, організаційний, молоді, жіноцтва, господарства (фінансів), пропаганди, інформації, безпеки, суспільної опіки, зв'язку, західних земель, суспільно-політичний, робітництва^{xxviii}.

Отож, наведені документальні дані засвідчують, що теоретично структура проводу ОУН не передбачала наявності такої ланки як міська організаційна мережа. На практиці ж міський осередок ОУН складався із ланок, станиць, кушів, підрайонів, які відповідали районному проводу.

Проте необхідно відзначити, що така чітка структура є дещо ідеалістичною і її можна зустріти лише в інструкціях та наказах ОУН. На практиці ж одна особа могла одночасно перебувати на кількох посадах, тому не завжди вдається точно визначити керівників цих організаційних ланок. Крім того, виходячи з конкретних реалій місця й часу, ті чи інші відділи та їх провідники могли тимчасово не працювати. Адже розбудувати чітку організаційну мережу на початку нацистської окупації на практично незнайомій території є доволі складно. Згодом, цілком можливо, така розгалужена мережа й існувала.

Упорядкування усіх сфер життя Житомира з середини 1941 р. взяло на себе Житомирське міське управління, яке пізніше було під ідеологічним контролем міського осередку мельниківської Організації. Точна дата створення міського управління в опрацьованій місцевій джерельній базі не зустрічається. Наявна лише вказівка, що на початку воно було організоване представницею ОУН С. Бандери Уляною Самчук^{xxix}. Взагалі ж, на основі загальноукраїнських даних прийнято вважати, що Житомирське міське управління було створене членами бандерівської похідної групи «Північ» одночасно із обласним^{xxx}.

Встановити, хто був першим керівником міського управління, немає змоги. Відомо лише, що з початку німецької окупації міську владу Житомира протягом двох тижнів очолював Юрій Орищенко, який наприкінці липня 1941 р. за власним бажанням залишив цю посаду^{xxxі}. Незаперечним фактом є те, що саме він став очільником мельниківців у Житомирі. Їх діяльність Ю. Орищенко координував до середини листопада 1941 р., коли за активну участь в організації і проведенні вшанування 20-річчя Базарської трагедії його з дружиною 6 грудня 1941 р. на Мальованці (тоді – передмістя Житомира. – Авт.) стратили німецькі каральні органи^{xxxіі}. Бургомістром Житомира після Ю. Орищенка до листопада 1943 р. був Дмитро Олексійович Павловський. Його приналежність до націоналістичних організацій не встановлена.

Показово, що на Ю. Орищенка як одного з «найактивніших націоналістів» вказував у звіті радянський підпільник Нестор Тинний^{xxxііі}. Подібним чином він, як особливо «активний націоналіст», характеризується і в іншому радянському документі^{xxxіv}. На основі архівних джерел вдалося встановити, що до окупації Ю. Орищенко працював у Житомирському кооперативному технікумі викладачем української мови та літератури. Після захоплення німецькою армією Житомира він очолив відкриту в нових умовах Житомирську технічну школу^{xxxv}. Ця школа до 15 вересня 1941 р. проводила реєстрацію колишніх студентів Житомирського механічного, шляхового й Бердичівського будівельного технікумів, а також здійснювала новий набір на електромеханічний, шляховий та будівельний відділи. Школа забезпечувала всіх приїжджих гуртожитком та їдальнею. Вона розміщувалася за адресою вулиця Пушкінська, 47^{xxxvi}.

Чисельність міського осередку ОУН під проводом А. Мельника протягом другої половини 1941 р. постійно зростала. Загальна кількість його членів, мабуть, уже залишиться не встановленою. За даними, які подавали емісари ОУН, у Житомирі з населенням 40 тисяч осіб нараховувалося близько 500 чоловік національно свідомої (прихильної до них. – Авт.)

інтелігенції^{xxxvii}. Відомими є імена лише найбільш активних членів. Серед таких – Костянтин Галактіонов, який вступив до лав ОУН під проводом А. Мельника у серпні 1941 р. Він був призначений директором Житомирської жіночої семінарії, відкривати яку заборонила окупаційна влада. Варто додати, що К. Галактіонов перед працівниками міської поліції прочитав лекції на теми «Розселення слов'ян», «Київська Русь» і вже 1942 р. у числі 22-х інших вчителів складав текст «Читанки» для четвертих класів українських шкіл. Перебуваючи у міському осередку ОУН, К. Галактіонов отримував націоналістичну літературу від інших членів мельниківської Організації – Івана Дубини, доцента сільськогосподарського інституту (який у жовтні 1941 р. виїхав до Києва та був введений до складу УНРади^{xxxviii}) та Олександра Рибаківа, секретаря плодоовочевої контори. Останній, зокрема, випишував цю літературу зі Львова («Український альманах»), Кракова і Праги.

Відомим пропагандистом Організації А. Мельника у місті був Веніамін Моцак, який у 1941 р. працював референтом облспоживспілки, залучав до ОУН нових членів та організовував окремі районні проводи. В. Моцак був уродженцем Полтавської області, у Житомирі проживав тимчасово, а восени 1941 р. виїхав до Києва, де продовжив організаційну роботу^{xxxix}.

В. Моцак у серпні 1941 р. загітував до вступу в ОУН під проводом А. Мельника жителя Житомира, завгоспа обласної поліції Павла Дивнича. П. Дивнич народився 1905 р. у с. Кілки Чуднівського району Житомирської області. В 1931 р. його разом з родиною було «розкуркулено» і виселено на Урал. Звідти він нелегально повернувся 1933 р. у с. Кілки, де отримав нові документи. З літа 1940 р. до червня 1941 р. був завгоспом житомирського дитячого будинку ім. Щорса. Після початку німецької окупації П. Дивнич спочатку влаштувався на роботу у міську їдальню, яку організували члени ОУН, а згодом, за рекомендацією останніх, перейшов на роботу завгоспа в обласну поліцію. Як відповідального і активного діяча ОУН А. Мельника

П. Дивнича було введено до складу УНРади, яка 5 жовтня 1941 р. постала в окупованому вермахтом Києві^{xi}.

До керівного складу ОУН, очолюваної А. Мельником, у Житомирі входив також Лука Лисенко – інспектор народних шкіл Житомирського району, а згодом – голова Житомирського районного управління. Серед інших членів міського проводу мельниківців також були: Олексій Сасс – доцент місцевого сільськогосподарського інституту; Микола Яременко – завідуючий земельним відділом Житомирського обласного управління; Коберницький – завідуючий відділом охорони здоров'я обласного управління^{xli}; Олексій Кізуб – уродженець Чернігівської області, із липня до середини жовтня 1941 р. завідуючий торговельним відділом того ж управління, під час відряджень до районів області проводив популяризацію націоналістичних ідей^{xlii}.

Окремо із членів міського осередку мельниківців слід виділити керівника жіночої секції Житомирського міського управління Юлію Мережинську. Вона народилася 1889 р. у селищі Ушомир Коростенського району Житомирської області. Починаючи з 1930 р. і до початку нацистської окупації Ю. Мережинська працювала вчителькою у школах Житомира й викладачем у місцевому педагогічному інституті.

В умовах окупації вермахтом Житомира тут відбулися загальні збори жінок міста, на яких обговорювалися поточні питання. Тоді ж Ю. Мережинську затвердили керівником секції у справах жінок при міському управлінні. Секція була створена тодішніми керівниками обласного управління бандерівцями І. Луцюком та Уляною Самчук. Сама Ю. Мережинська у цей час симпатизувала бандерівцям. Коли ж провідну роль в українській адміністрації Житомира перебрали на себе мельниківці, керівник відділу пропаганди обласного управління Антон Баранівський запропонував Ю. Мережинській приєднатися до їхньої організації, давши при цьому прочитати Програму ОУН. З того часу розпочалася її співпраця з ПУНом. Ю. Мережинська була найактивнішим членом мельниківців серед

жіноцтва міста, яке вона згуртовувала навколо себе, знайомила з ідеологією Організації й переконувала у необхідності створення самостійної Української держави. Для підкреслення власних ідеологічних переконань Ю. Мережинська носила значок тризуб, який вона купила в одному з магазинів міста.

У листопаді 1941 р. Ю. Мережинська за пропозицією міського голови Д. Павловського, організувала та очолила Комітет допомоги військовополоненим. До його складу входили переважно жінки, які працювали на управлінських посадах, вчителями, лікарями. Співробітники Комітету здійснювали збір речей для поранених військовополонених червоноармійців табору на Богунії (тоді село на околиці Житомира. – Авт.), відкрили кухню при другій міській поліклініці, яка годувала поранених військовополонених, відремонтували приміщення поліклініки й розпочали будівництво лазні, перевели з табору до лікарні поранених та важко хворих на висипний тиф військовополонених. Допомогу Комітету, окрім полонених червоноармійців, декілька разів отримували поранені німецькі солдати.

Комітет допомоги військовополоненим отримував грошові кошти від розіграшу лотерей, проведення благодійних концертів, збору пожертв населення. Проте через тиск німецької влади та брак фінансування у січні 1942 р. він припинив своє існування^{xliii}.

Окрім міських, під вплив ПУНу поступово перейшли й структури Житомирського обласного управління. Серед них у першу чергу – обласна поліція, яку очолив Дмитро Захвалинський. Заступником керівника поліції став уродженець Буковини Василь Ширей; кримінальним відділом керував Керша; розслідуванням політичних справ займалися начальник політичного відділу Микола Кузьменко і його помічники Семен Сніш та Василь Гомон. Через переслідування нацистів вони згодом змушені були залишити Житомирщину та повернутися у Західну Україну^{xliv}.

Наприкінці липня 1941 р. першого голову Житомирського обласного управління бандерівця І. Луцюка (виїхав із міста, рятуючись від репресій

окупаційної влади. – Авт.) змінив житель Житомира, юрист за фахом, Олександр Яценюк. Він народився 1881 р. у с. Досин Славутського повіту Подільської губернії, за національністю – росіянин; у Петроградському університеті здобув освіту юриста із земельних справ. До нападу Німеччини на Радянський Союз О. Яценюк працював юрисконсультom на Південно-Західній залізниці. Із початком евакуації органів радянської влади його уповноважили вивозити фінанси залізниці зі станції Коростень у тил СРСР, через що він із родиною був змушений затриматися в Житомирі.

14 липня 1941 р. О. Яценюк був призначений завідуючим земельним відділом обласного управління. На цій посаді О. Яценюк перебував з 14 липня до 1 серпня 1941 р. А вже 1 серпня він був призначений головою Житомирського обласного управління.

Очоливши обласне управління, О. Яценюк, продовжуючи попередню практику українських націоналістів, 3 серпня 1941 р. звернувся із закликом «До всіх установ, підприємств та громадян Житомирської області»: «Хати й установи прикрашати жовто-блакитними прапорами. (Вгорі має бути жовтий, внизу – блакитний кольори)»^{xlv}. Ця відозва була опублікована у першому числі «Українського Слова» від 3 серпня 1941 р. У зв'язку з цим член ОУН М. Михалевич пізніше згадував: «На долю Житомира випало бути першим більшим адміністративним центром України, де Окружна Управа, на нашу сугестію, опублікувала роз'яснення у справі порядку барв нашого національного і державного прапору...»^{xlvi}.

Перебуваючи на посаді голови Житомирського обласного управління, О. Яценюк побачив зсередини справжню суть нацистського окупаційного режиму та ставлення нової влади до місцевого українського населення. Тому він схилився до ідеї створення самостійної Української держави і в середині серпня 1941 р. вступив до ОУН А. Мельника. Це сталося за наступних обставин: до О. Яценюка на прийом прийшов член мельниківської похідної групи Дмитро Маслій і запропонував приєднатися до українських націоналістів. При цьому Д. Маслій наголосив, що метою діяльності ОУН є

боротьба проти відновлення радянської влади та водночас латентне протистояння заходам німецького окупаційного режиму.

Маючи великі повноваження, О. Яценюк, як член мельниківської Організації, серед відвідувачів обласного управління та голів районних управлінь пропагував ідею Української самостійної соборної держави, розповсюджував агітаційну літературу, яка доставлялася Д. Маслієм.

Найактивнішими помічниками О. Яценюка по націоналістичній діяльності були Д. Захвалинський та В. Ширей. За час роботи О. М. Яценюку вдалося загітувати до вступу в мельниківську організацію Білокриса – завідуючого продовольчим відділом Житомирського міського управління; О. Скуратова – працівника міськуправління^{xlvi}; Івана Мерщія – працівника відділу промисловості міського управління (з листопада 1942 р. – завідуючий цього відділу). Однак про виконання ними якихось конкретні завдання як діючими членами ОУН А. Мельника, достеменно невідомо^{xlvi}. О. Яценюка як голову Житомирського обласного управління у жовтні 1941 р. було введено до складу УНРади^{xlvi}.

14 листопада 1941 р. О. М. Яценюка та його старшого сина Лева (всього він мав трьох дітей: доньку Галину (1910 р. н.) і двох синів – Лева (1917 р. н.) й Олександра (1922 р. н.). – Авт.) заарештували. В ув'язненні вони пробули 11 днів¹. Після звільнення з гестапо зв'язки О. М. Яценюка із мельниківською ОУН перервалися. Окрім того, німецька жандармерія заборонила йому працювати в окупаційних органах влади.

Посаду секретаря Житомирського обласного управління у вересні 1941 р. обійняв інший місцевий мешканець Микола Ясинський. До цього він працював секретарем земельного відділу управління. Тоді ж вступив до лав мельниківської ОУН. В Житомирі М. Ясинський опинився через те, що не зміг евакуюватися далі на схід. Працюючи секретарем обласного управління і будучи членом ОУН під проводом полковника А. Мельника, він допомагав О. Яценюку проводити націоналістичну пропаганду, розповсюджувати мельниківську літературу та агітувати до вступу в Організацію нових членів.

Показовим є його вислів: «Потрібно створювати перед німцями враження, що всі їхні розпорядження виконуються, але насправді практично робити інше».

Після ліквідації обласного управління М. Ясинський до листопада 1943 р. працював секретарем Українського бюро при генеральному комісаріаті «Житомир».^{li}

Найпотужнішим з тих відділів Житомирського обласного управління, які очолювали члени мельниківської ОУН, був відділ пропаганди, який курував уродженець Рогатина, журналіст за фахом, член ПУНу Богдан Коник^{lii}. Спочатку ж відділ пропаганди очолював місцевий житель А. Баранівський, який мав зв'язок із мельниківцями ще до початку війни. На квартирі А. Баранівського неодноразово відбувалися збори й наради мельниківського активу Житомира і області^{liii}. У вересні 1941 р. він переїхав до Києва, де став першим секретарем Президії УНРади^{liv}. З початку 1942 р. А. Баранівський певний час був постійним представником ПУНу при штабі бульбівської УПА. Загинув Антон Баранівський у лютому 1943 р. у с. Межиріччі Ровенської (з 1991 р. – Рівненська. – Авт.) області^{lv}.

Після від'їзду А. Баранівського до Києва відділом пропаганди облуправління керував член похідної групи мельниківців Д. Маслій, який, окрім цього, протягом жовтня – листопада 1941 р. був редактором житомирських газет «Перемога» та «Голос Волині»^{lvi}. Зазначимо, що йому вдалося поширити певний вплив мельниківської Організації на Житомирський міський український театр. Про це промовисто свідчать часті зустрічі Д. Маслія з тодішнім режисером театру Петром Борисовським^{lvii}. У кінці листопада 1941 р. через репресії нацистських каральних органів проти членів ОУН Д. Маслій виїхав у Західну Україну^{lviii}.

Основним завданням відділу була пропаганда ідей ОУН. Із цією метою його керівники проводили різні зібрання, організовували молодіжні гуртки, через секретаріат обласного управління відправляли у райони націоналістичну літературу. Так, для налагодження організаційних зв'язків із периферією та розвитку там мельниківської мережі, А. Баранівський і

Д. Маслій доручали секретарю Житомирського обласного управління М. Ясинському направляти до їхнього відділу всіх представників із районів, які у справах приїжджали до Житомира. До відділу часто прибували і зв'язкові ПУНу^{lix}.

Мельниківці також очолювали відділ освіти Житомирського обласного управління. Від часу створення й до середини серпня 1941 р. керівником відділу був Олександр Олександрович Яценюк – молодший син О. Яценюка^{lx}. У кінці липня – на початку серпня 1941 р. він очолив обласний провід ОУН А. Мельника.

Відділ народної освіти під керівництвом О. Яценюка-молодшого влітку 1941 р. переймався рядом поточних питань. Головним серед них визначалося те, щоб у нових умовах до 1-го вересня підготувати школи області для навчання дітей. Це завдання передбачало проведення реєстрації усіх учителів з подальшим розподілом їх по школах, розробку нових навчальних програм та планів, приведення у належний стан шкільних приміщень^{lxi}.

Як керівник націоналістичного осередку, О. О. Яценюк намагався узгодити потреби місцевого українського населення з вимогами окупаційної влади. Водночас він зазначав, що ті управління, якими керують українські націоналісти, повинні лише створювати видимість покори перед окупаційною владою, а фактично ж намагатись упроваджувати свою програмну лінію. Вказувалося, що виконання німецьких розпоряджень може, врешті-решт, дискредитувати членів мельниківського Проводу і відштовхнути від них місцеве населення^{lxii}.

О. О. Яценюк мав виконувати всі поточні завдання ПУНу і контролювати роботу низових ланок мельниківської ОУН на території Житомирщини. М. Ясинський наводить слова О. Яценюка, сказані ним улітку 1941 р.: «Воюємо за Самостійну Україну, а німці самі з України не підуть, їх потрібно буде виганяти зі зброєю у руках»^{lxiii}. Ці слова наочно засвідчують ставлення українських націоналістів Житомирщини до окупаційної нацистської влади. Схожою, з урахуванням подальшої

перспективи боротьби за самостійність України, була рекомендація діяча ПУНу Б. Коника на одному з вересневих зібрань мельниківського активу міста та області.

У середині серпня 1941 р. О. О. Яценюк став директором відновленого Житомирського учительського інституту. В інститут протягом серпня – вересня проводився набір студентів на факультети: історико-філологічний (гуманітарний), природничо-географічний та фізико-математичний (по 60 чоловік на кожний).^{lxiv} На початку вересня 1941 р. до Житомирського вчительського інституту записалося більше бажаючих, ніж очікувалося спочатку. Так, лише на історико-філологічному факультеті виявили бажання навчатися 260 студентів. Загалом же канцелярія зарахувала до інституту понад 600 осіб^{lxv}.

Діяльність О. Яценюка-молодшого продовжувалася до кінця листопада 1941 р., коли він був заарештований гестапо як активіст з вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії. Навіть його батько – О. М. Яценюк – не володів інформацією про подальшу долю сина і вказував лише таке: «...бачили його (О. О. Яценюка. – Авт.) у групі людей, яких німці вели на розстріл»^{lxvi}. Дослідниця В. Жилюк зазначає лише те, що у 1942–1943 рр. Яценюк брав активну участь в організації повстанського партизанського руху проти фашистських окупантів на Волині, де й загинув восени 1943 р.^{lxvii} Справжня ж доля О. Яценюка-молодшого була більш насичена драматичними подіями. За спогадами О. Штуля, який передавав розповідь самого О. О. Яценюка, останній не був заарештований відразу після базарських подій. Він деякий час перебував у підпіллі й, повернувшись до Житомира попрощатися з батьками, був заарештований гестапо. На розстріл О. Яценюка вели разом з іншими учасниками відзначення 20-річчя Базарської трагедії^{lxviii}. Проте, йому вдалося вижити після розстрілу і, важко пораненому, вибратися ледь не з викопаної могили^{lxix}. Протягом липня – серпня 1942 р. О. Яценюк під псевдонімом «Волинець» був одним із керівників «Інспекторату ч. 2» – мельниківської організації на терені проводу Волинь-Поділля, яка

забезпечувала військовий вишкіл місцевих боївок самооборони^{lxx}. Вже весною 1943 р. він був командиром мельниківського військового формування під назвою «Військова група ч. 3» у тому ж регіоні^{lxxi}. У середині 1943 р. «Військова група ч. 3» увійшла до складу УНРА Т. Бульби-Боровця^{lxxii}. Цю збройну одиницю спіткала доля багатьох інших формувань українського національного руху – вона була включена до складу військових сил бандерівської ОУН. О. Яценюк загинув уже будучи вояком УПА, але не від рук ворогів України. Він став жертвою «шпигуноманії» – боротьби з агентами німецьких і радянських розвідок, яку у лавах УПА здійснювала польова жандармерія і СБ ОУН(Б). Загибель О. О. Яценюка, звинуваченого у шпигунстві на користь радянської розвідки, датована осінню 1943 р.^{lxxiii}

З середини серпня і до припинення роботи Житомирського обласного управління у листопаді 1941 р., відділ освіти очолював член обласного проводу ОУН під проводом А. Мельника, майбутній засновник і водночас керівник обласної молодіжної націоналістичної організації «Січ», постійний автор газети «Голос Волині» Олександр Мережинський. О. Мережинський народився 1893 р. у с. Обичі Кременецького району Тернопільської області в селянській сім'ї. З 1929 р. до літа 1941 р. працював викладачем фізики у педагогічному та сільськогосподарському інститутах Житомира та одночасно був методистом обласного інституту вдосконалення учителів. У 1938 р. О. Мережинський був заарештований органами НКВС за звинуваченням за статтями 54-10 і 54-11 Кримінального кодексу УРСР – антирадянська пропаганда та агітація й участь у контрреволюційній організації. Під слідством та арештом він пробув 13 місяців, після чого був звільнений^{lxxiv}.

12 липня 1941 р. О. Мережинський був призначений інспектором відділу народної освіти обласного управління, яке він неввзі очолив як керівник. Відділ слугував засобом пропаганди ідеології українського націоналізму серед найширших верств населення і дозволяв впливати на формування світогляду учнівської молоді. Тому, зрозуміло, що О. Мережинського прагнули залучити до своїх лав представники обох ОУН.

Проте він, обдумавши всі пропозиції, став членом мельниківської Організації. Точна дата вступу О. Мережинського до ОУН А. Мельника не виявлена, але, працюючи в обласному управлінні, він уже носив на одязі значок тризуб, чим символізував свою ідеологічну прихильність до українських націоналістів.

Діяльність О. Мережинського на посаді очільника освітньої і культурної сфери області відзначалася особливою активністю. Під його керівництвом відбулася перебудова всієї освітньої системи, яка включала: чотирирічну школу як обов'язковий освітній рівень; семирічну школу, яка вела підготовку для вступу у технікуми і гімназії; гімназії, закінчивши які, учні мали право вступати до вищих навчальних закладів. Станом на 1 вересня 1941 р. лише у Житомирі було відкрито 12 шкіл; школи і гімназії працювали в усіх районах області. Відділ освіти обласного управління за час свого функціонування розробив навчальні плани для чотири- і семирічних шкіл.^{lxxv}

О. Мережинський сприяв розвитку культурних закладів регіону. Зокрема, за його ініціативою та безпосередньою вказівкою в Житомирі був створений Житомирський обласний український клуб, який розташовувався у будинку по вулиці Герінга, 12 (так у 1941 р. називалася сучасна вулиця Михайлівська^{lxxvi}). Художнім керівником, а згодом і директором клубу був Леонід Миколайович Пінтов^{lxxvii}, який, однак, не перебував під впливом українських націоналістів, хоча деякий час і носив значок тризуб^{lxxviii}.

У статуті Житомирського обласного українського клубу, затвердженому гебітскомісаріатом, як дата створення вказувалося 11 липня 1941 р.^{lxxix} Зі слів же самого Л. Пінтова, клуб почав реальну роботу лише з серпня 1941 р.^{lxxx} На нашу думку, дата створення клубу, яка подана у статуті, не відповідає дійсності і була утверджена його керівництвом з метою «удревнити» початок власної роботи. Адже вказаний документ був затверджений значно пізніше. Також і подальші свідчення Л. Пінтова про те,

що клуб був створений за вказівкою О. Мережинського, не узгоджуються з датою 11 липня 1941 р.

Житомирський обласний український клуб став іще однією із форм самовираження і самовиживання українців на початку нацистської окупації. Проте з часом нова влада перетворить заклад на інструмент своєї політики.

До Житомирського обласного українського клубу, у якому були створені музичний, драматичний, спортивний і хоровий гуртки, приймалися артисти та спортсмени-любителі. Його програма передбачала постановку п'єс, спектаклів, балету, музичних, вокальних номерів. Так, репертуар клубу складали п'єси: «Безталанна», «Жартівниця», «Катерина», «Назар Стодоля», «Ювілей» та інші^{lxxxі}. Виступи організовувалися переважно для українського населення Житомира, хоча іноді артистам доводилося давати концерти й у німецьких військових частинах; а футбольна команда клубу провела ряд матчів як з німецькими військовими, так і з місцевими українськими дружинами. За кожний концерт або гру артистам та спортсменам клубу встановлювалася відповідна оплата^{lxxxіі}. Відділ народної освіти Житомирського обласного управління планував створити подібні культурні організації у кожному районі області^{lxxxііі}.

О. Мережинський також очолював Житомирську обласну націоналістичну організацію молоді «Січ». Це товариство являло собою прототип «Січі», яка діяла у Галичині до її окупації Польщею. З початком Другої світової війни українські націоналісти вирішили відродити «Січ» в Україні. Ця ідея і подальша практична робота були спільними для обох фракцій ОУН. Тому на землях Наддніпрянщини іноді дуже важко персоніфікувати «Січ» за фракційною приналежністю (для території Житомирщини це особливо характерно). У пропагандистській інструкції оунівським похідним групам окремим пунктом передбачалося створення на всіх теренах організацій «Січ»^{lxxxіv}. Основним завданням «Січі», як і всієї роботи націоналістів із молоддю у Наддніпрянщині, було охоплення її

націоналістичними впливами через спортивні організації і військовий вишкіл^{lxxxv}.

Устрій та методика роботи «Січі» були запозичені з «Пласту». У тимчасовому правилнику задекларовано: «...завданням організації є... виховання української молоді на основах українського націоналізму – з метою дати Українській Державі повноправних громадян борців за її силу і велич». Напрямами роботи «Січі» було: проведення таборів, курсів, лекцій, гутірок; тіловиховання; улаштування змагань, конкурсів, свят; служба праці для молоді; фаховий вишкіл; видання книжок і преси для молоді; утримання будівель для молоді^{lxxxvi}. Наявні документи подають зображення спеціальних фізичних вправ, які виконували під час вишколу січовики^{lxxxvii}. Проте замість тіловиховання здійснювався інший пріоритетний напрямок діяльності «Січі» – військовий вишкіл без зброї, орієнтування на місцевості, медична допомога тощо. Що ж до структурної вертикалі «Січі», то вона була територіально-військовою: обласна організація – районна організація – курінь – чота – рій. Усю молодь поділяли на три улади: новаків (10-14 років), юнаків (14-18 років) і молоді (від 18 років). Членами організації могли бути як хлопці, так і дівчата (передбачалось існування окремих чотів і роїв)^{lxxxviii}.

Така побудова «Січі» практикувалася переважно у Галичині. У документі, який висвітлює устрій та керівні органи «Січі» у Рівенській області, ці структурні одиниці дещо уніфіковані. Зокрема вказується, що тут організація має чотириступеневу побудову: область – округ – кіш – курінь^{lxxxix}. Окремі документи, які б розкривали структуру «Січі» та її поетапну діяльність у Житомирській області, не виявлені. Але з великою долею ймовірності можна припустити, що побудова «Січі» на Житомирщині була подібнішою до тієї, яка діяла у Рівенській області, ніж до тієї, що існувала на Галичині.

Ідея утворення на Житомирщині мережі товариства «Січ» уперше пролунала на одному із мельниківських зібрань. Її озвучив керівник відділу пропаганди обласного управління Д. Маслій^{xc}. Вся організаційна робота, яка

тривала впродовж серпня – вересня 1941 р., покладалася на керівника відділу освіти О. Мережинського^{xcі}. «Січ» на території Житомирщини виступала ще одним засобом, за допомогою якого здійснювалося упровадження ідеології українського націоналізму. Вся її робота з молоддю перебувала під контролем обласного провідника мельниківської ОУН^{xcіі}.

Відповідно до деяких даних, зокрема статті «У товаристві Січ», опублікованої в газеті «Українське Слово» від 11 вересня 1941 р., керівником «Січі» називався Л. Пінтов^{xcііі}. Але описана у статті структура організації та свідчення працівника Житомирського міського українського театру Володимира Михайловича Каблукова дають підстави стверджувати, що це була не «Січ», а вказаний вище Житомирський обласний український клуб, який і очолював Л. Пінтов. Таку плутанину в подальшу ідентифікацію організації внесло керівництво клубу, яке поряд з офіційною назвою «Житомирський обласний український клуб» додатково вживало ще й слово «Січ» – «Житомирський обласний український клуб „Січ”». Проте останній елемент назви проіснував зовсім недовго і згодом був заборонений окупаційною владою^{xcіv}.

Отож, Житомирське міське та обласне управління, які були взяті під контроль представниками мельниківської похідної групи й тутешніми її симпатиками, стали першим реальним досвідом адміністративно-господарської й культурно-освітньої діяльності на терені Наддніпрянської України. Функціонування цих структур та окремих мельниківських організаційних осередків стало можливим завдяки їх підтримці місцевим населенням. Через це Житомирщина стала важливим плацдармом, який уможливив подальше поширення практичного впливу ОУН під проводом А. Мельника на інші регіони, у тому числі на Київ.

- ⁱ *Стародубець Г. М.* ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль, 2002. – С. 36; *Дмитрук К.* Безбатченки. – С. 192.
- ⁱⁱ *Головко М. Л.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. – С. 405.
- ⁱⁱⁱ *На зов Києва.* – С. 204.
- ^{iv} *Верига В.* Втрати ОУН у Другій світовій війні або «Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї». – С. 64.
- ^v *Кентій А. В.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – С. 47.
- ^{vi} *Українське державотворення.* Акт 30 червня 1941 : [збірник документів і матеріалів]. – Львів – Київ, 2001. – С. XVII.
- ^{vii} ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 104, арк. 6 зв.
- ^{viii} ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 227, арк. 17; Держархів Житомирської обл., ф. П-1376, оп. 1, спр. 91, арк. 16.
- ^{ix} *Українське Слово (Житомир).* – 1941. – 3 серпня.
- ^x *Довідник з історії України.* Т. 3 : Р-Я / [За ред. : І. З. Підкови, Р. М. Шуста] – К., 1999. – С. 409; *Боляновський А.* Українські збройні формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Львів, 2003. – С. 88–91.
- ^{xi} ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 33, арк. 209.
- ^{xii} АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30338, арк. 61 зв.
- ^{xiii} ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 7.
- ^{xiv} *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism. – Р. 91.
- ^{xv} *Жилюк В. М.* Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. – С. 32; *Полікарпенко Г.* Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни. – С. 77.
- ^{xvi} Тимчасово у 1919 р. вулиця Лермонтовська мала назву «вулиця Олесь». Вона була названа на честь українського поета Олександра Олесь (Олександр Кандиба) – батька О. Ольжича. Дивись: *Мокрицький Г. П.* Вулиці Житомира / Енциклопедія Житомира. Кн. 1 / Г. П. Мокрицький. – Житомир, 2007. – С. 128, 559.
- ^{xvii} *Костриця М. Ю.* Велет духу. О. Ольжич і Житомирщина : історико-краєзнавчий нарис / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. – Житомир, 1997. – С. 25; *Костриця М. Ю.* З берегів Тетерева – у вічність. – С. 33; *Костриця М. Ю.* Житомирські сторінки життя О. Ольжича / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк // Українська національна ідея : історія і сучасність : науковий збірник / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир, 1997. – С. 49.
- ^{xviii} *Відейко М. Ю.* Наукова спадщина Олега Ольжича. – С. 183; *Календар* знаменних і пам'ятних дат Житомирщини на 2007 рік : краєзнавчий бібліографічний покажчик. – Житомир, 2006. – С. 84; *На зов Києва.* – С. 238.
- ^{xix} *Русначенко А. М.* Народ збурений. – С. 27.
- ^{xx} *Шумелда Я.* Похід ОУН на Схід. – С. 14.
- ^{xxi} *Магочій П.-Р.* Історія України. – С. 537.
- ^{xxii} *ОУН-УПА на Сумщині.* Т. 2 / [авт.-упоряд. Г. М. Іванущенко]. – Суми, 2009. – С. 192.
- ^{xxiii} АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30391, арк. 24.
- ^{xxiv} Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 2, арк. 3; *Кокін С. А.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1 : Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953) / С. А. Кокін. – К., 2000. – С. 6.
- ^{xxv} ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 146.
- ^{xxvi} Там само. – арк. 151.
- ^{xxvii} АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30121, арк. 26.
- ^{xxviii} ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 151.
- ^{xxix} АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30338, арк. 115 зв.
- ^{xxx} *Українське державотворення.* – С. 225.
- ^{xxxi} АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 29889. Т. 1, арк. 95; АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 28839, арк. 24.

- xxxii *Другий Зимовий похід : Листопадовий рейд : Базар.* – К., 1995. – С. 225.
- xxxiii Держархів Житомирської обл., ф. П-1376, оп. 1, спр. 30, арк. 46.
- xxxiv Держархів Житомирської обл., ф. П-1376, оп. 1, спр. 3, арк. 12.
- xxxv АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 28839, арк. 24.
- xxxvi *Українське Слово (Житомир).* – 1941. – 11 вересня.
- xxxvii *Український Вісник (Берлін).* – 1941. – 12 жовтня.
- xxxviii Довідник з історії України. Т. 3. – С. 423.
- xxxix АУ СБУ ЖО, о. ф., спр. 9711, арк. 17 зв.
- xl АУ СБУ ЖО, о. ф., спр. 9711, арк. 17 зв., 19-22.
- xli АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 28839, арк. 14-21.
- xlii АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 29889. Т. 1, арк. 2-18.
- xliii АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30338, арк. 92-162, 15.
- xliv *Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.* – С. 33-34.
- xlv *Українське Слово (Житомир).* – 1941. – 3 серпня.
- xlvi *На зов Києва.* – С. 239.
- xlvi АУ СБУ ЖО, о. ф., спр. 8868, арк. 4-55.
- xlvi АУ СБУ ЖО, о. ф., спр. 10291, арк. 20, 45.
- xlvi АУ СБУ ЖО, о. ф., спр. 9711, арк. 19.
- i АУ СБУ ЖО, о. ф., спр. 8868, арк. 17 зв.
- ii АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 29654, арк. 2-196.
- iii АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30338, арк. 144.
- iii Там само. – арк. 33.
- iv Довідник з історії України. Т. 3. – С. 423.
- iv *На зов Києва.* – С. 320.
- vi АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 28839, арк. 12 зв.
- vi Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 22996, арк. 22.
- lviii АУ СБУ ЖО, о. ф., спр. 3936, арк. 15 зв.
- lix АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 29654, арк. 57 зв.; АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30338, арк. 104.
- lx *Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.* – С. 50.
- lxi АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30338, арк. 18 зв.
- lxii АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 29654, арк. 34-35.
- lxiii Там само. – арк. 32.
- lxiv *Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.* – С. 51.
- lxv *Українське Слово (Житомир).* – 1941. – 7 вересня.
- lxvi АУ СБУ ЖО, о. ф., спр. 8868, арк. 18 зв.
- lxvii *Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.* – С. 50.
- lxviii *Жданович О. Петро Марчук – поручник Волинець.*
- lxix *Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні.* – С. 219.
- lxx *Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр.* – С. 137-138.
- lxxi *Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр.* – С. 48-49.
- lxxii *ОУН у війні 1939–1945 рр.* – Б. м., б. р. – С. 95.
- lxxiii *Верига В. Втрати ОУН у Другій світовій війні або «Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї».* – С. 164.
- lxxiv АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30338, арк. 4-14.
- lxxv Там само. – арк. 18, 18 зв., 22, 64, 64 зв.
- lxxvi *Мокрицький Г. П. Вулиці Житомира.* – С. 156.
- lxxvii АУ СБУ ЖО, о. ф., спр. 3936, арк. 17 зв.-18.
- lxxviii Там само. – арк. 30 зв., 18.
- lxxix Держархів Житомирської обл., ф. Р-1152, оп. 1, спр. 11, арк. 16.
- lxxx АУ СБУ ЖО, о. ф., спр. 3936, арк. 17 зв.
- lxxxi Там само. – арк. 17 зв.-20.

- ^{lxxxii} Держархів Житомирської обл., ф. Р-1152, оп. 1, спр. 11, арк. 39-39 зв.
- ^{lxxxiii} АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30338, арк. 14-15, 27-28 зв.
- ^{lxxxiv} *Мороз В.* Організація української націоналістичної молоді «Січ» (1941–1942 рр.) / *В. Мороз* // *Визвольний шлях*. – 2001. – Кн. 4. – С. 25-26.
- ^{lxxxv} ЦДАГО України, ф. 1, 23, спр. 115, арк. 56.
- ^{lxxxvi} ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 33, арк. 218.
- ^{lxxxvii} ЦДАВО України, ф. 3835, оп. 1, спр. 3, арк. 1-9.
- ^{lxxxviii} ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 33, арк. 219.
- ^{lxxxix} ЦДАВО України, ф. 3835, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ^{xc} *Жилюк В. М.* Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. – С. 41.
- ^{xci} АУ СБУ ЖО, п. ф., спр. 30338, арк. 17 зв.
- ^{xcii} Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 2, арк. 6-7.
- ^{xciii} *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 11 вересня.
- ^{xciv} Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 22996, арк. 62.